

Journal of Recreation and Tourism Research

Journal homepage: www.jrtr.org
ISSN:2348-5321

BOŞ ZAMAN PARADİGMASININ MASLOW'UN İHTİYAÇLAR HİYERARŞİSİ YAKLAŞIMIYLA İLİŞKİSİ VE TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDEKİ GELİŞİMİ

Orhan AKOVA^a

Tolga Fahri ÇAKMAK^b

^aİstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Doç.Dr. (akovaorhan@hotmail.com)

^bBartın Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Öğr. Gör. (tcakmak@bartin.edu.tr)

ÖZET

Bu çalışmanın amacı boş zaman paradigmasının tarihsel süreç içerisindeki değişimlerinin ortaya konması ve Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi ile boş zaman paradigması arasındaki ilişkinin belirlenmesidir. Boş zaman paradigmasının Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi yaklaşımıyla ilişkisi ve tarihsel süreç içindeki gelişimi tarihin farklı evrelerinde yaşanmış olan siyasi gelişmeler, savaşlar, dini hareketler ve teknolojik gelişmelere göre değişen boş zamanı değerlendirme biçimi üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Ayrıca, boş zaman değerlendirme ihtiyacı ile ihtiyaçlar hiyerarşisi arasındaki ilişki araştırılmış ve bu ilişki Toffler'in yapmış olduğu toplum dalgaları sınıflandırmasına uyarlanmıştır. Bu uyarlamaya göre "Tarım Toplumu Paradigması", "Sanayi Toplumu Paradigması" ve "Bilgi Toplumu Paradigması" kavramlarının boş zaman değerlendirme biçimine olan etkileri kronolojik bir düzen içerisinde değerlendirilmiştir. Bu çalışma, boş zaman kavramını tarihsel süreç içerisinde ihtiyaçlar hiyerarşisi kapsamında ve paradigma bakış açısı ile ele alınmış olması açısından önem taşımaktadır. Literatür taramasına dayanan çalışma sonucunda, yaşanan çağın şartlarına ve gerekliliklerine göre farklı boş zaman aktivitelerine farklı anlamların yüklendiği, gündelik hayata dair ihtiyaçlar kapsamında boş zaman ihtiyacının Maslow'un İhtiyaçlar hiyerarşisindeki farklı basamaklara uyum gösterdiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: boş zaman, paradigma, Maslow, ihtiyaçlar hiyerarşisi

THE RELATION OF LEISURE TIME PARADIGM WITH MASLOW'S NEED HIERARCHY AND DEVELOPMENT IN THE HISTORICAL PROCESS

ABSTRACT

The purpose of this study, reveal the changes in the historical process of the leisure time paradigm and determine the relationship between leisure paradigm and Maslow's Need Hierarchy. Therefore, political landscapes which occurred in different stages of history, wars, religious phenomenas and belief systems were investigate according to their historical periods.. All of these events, impact on the evaluation form of leisure time varying according to age was analyzed and the relationship between the leisure time needs and hierarchy of needs was investigated. This study, adapted from the classification of society waves which has made by Toffler. According to the this classifications, the effects of "Agricultural Society Paradigm", "Industry Society Paradigm" and "Information Society Paradigm" concepts to the leisure time forms were examined in chronological order. This study is important in terms of dealing with paradigm perspective and the hierarchy of needs to leisure concepts in historical process. After the study, based on the literature, it was determined to leisure activities had been loaded different meanings according to the age requirements and needs and leisure time needs linked with daily life was demonstrated compliance to different levels of Maslow's hierarchy of needs

Keywords: leisure time, paradigm, Maslow, hierarchy of needs

GİRİŞ

Sanayi devrimi ile ortaya çıkan yoğun üretim ihtiyacı ve insanın bir makine olarak görülmesi sürecinin işçi örgütlenmeleri ile zamanla sona ermeye başlaması, beraberinde pek çok kavramın yeniden değerlendirilmesine de sebep olmuştur. Sendikalaşma hareketleri ile bunu izleyen ücretli izinler ve çalışma sürelerinin azalarak çalışanların kendilerine ait zamanlarındaki artış, bu alanda dönemin en önemli gelişmelerinden sayılabilir. Bu durum boş zaman kavramının turizm endüstrisi içerisinde değerlendirilmesi hareketini ortaya çıkarsa da, boş zaman insanın var olduğu günden bu yana bir ihtiyaç olarak varlığını korumuş fakat tarihsel süreç içerisinde yaşanan kültürlerle de ilintili olarak farklı şekillerde değerlendirilerek ortaya çıkmıştır.

Günümüzde bir yandan küreselleşen diğer yandan tüketime dayalı hale gelen toplumsal yaşam, ortaya çıkan ürüne veya hizmete dayalı yeni değerleri de hızla tüketmekte, sürekli bir yeni ürün beklentisi ortaya çıkarmaktadır. İnsanların boş zaman değerlendirme alternatifleri de hem çoğalmakta hem de sürekli değişim geçirmektedir. Dolayısı ile boş zamanın gelecekte alacağı şeklin bu günden tahmini önemli olmakla beraber bu kavramı başlangıçtan günümüze bütünlük bir süreç olarak ele alma gerekliliği de ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada da boş zaman kavramı tarihsel süreçler içerisindeki farklı dönemlerde o dönemlerin paradigması kapsamında incelenmiş, ayrıca incelenen boş zaman aktivitelerinin günlük hayat içerisindeki öncelikleri veya toplumsal yaşamdaki rolü Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisindeki ihtiyaç basamakları ile ilişkilendirilmiştir. Yapılan ilişkilendirmedeki tarihsel kronoloji ise futurist yazar Alvin Toffler'in (2008) Üçüncü Dalga isimli eserinden faydalanılmıştır.

Boş Zaman Kavramı ve Paradigması

Literatürde turizme paradigma bakış açısı ile yaklaşan, turizm olayının dönemlere göre algılanışını ve gerçekleşme şekillerini ele alan pek çok kaynağa rastlanmakla beraber (Gartner 1996, Goeldner, Ritchie 2009, Walker ve Walker 2013, Kozak vd. 2014, Smith 1986) boş zaman kavramı üzerine çok kısıtlı bir zamansal değerlendirme yapıldığı, (Lanquaer 1991, Scarrot 1999, Yaylı 2014, Tribe 2010, Köktaş 2004, Karaküçük 2008) gözlenmektedir. Boş zaman kavramı üzerine yapılmış bu çalışmalarda da ağırlıklı olarak boş zaman değerlendirme şekillerinin turizm olayı içerisinde incelendiği, boş zaman aktivitelerinin turizm olayı dışındaki oluşum süreçlerinin ele alınmadığı dikkat çekmektedir. İki kavramında akademik literatür de kendisine yer edinmeye başlaması ancak bu aktivitelerin ekonomik

boyutlarının ortaya çıkması ile mümkün olduğu gözlenmektedir. Daha önceki dönemlere dair bilgiler yüzeysel olarak verilmiştir.

Subjektif bir yapıya sahip olan boş zaman kavramı en genel tanımı ile iş saatleri dışında kalan serbest zaman aralığı olarak tanımlanabilmektedir (Demir ve Çevirgen, 2006). Çalışma ile doğrudan ilişkili bir kavram olan boş zaman kendi içinde bir amaç olarak kabul edilir. Çalışma başka kişiler veya işler için harcanmış bir zaman olup iş bitiminde maaş vb. şekilde ödüllendirilme söz konusudur. Boş zaman ise kendi kendisinin ödülü olup bireyin kendini doyuma ulaştırması ile alakalıdır (Köktaş, 2004).

Boş zaman kavramı hakkında bilimsel çıkarımlar yapılabilecek en eski çağlardan günümüze kadarki geniş zaman dilimi içerisinde, boş zamanın değerlendirilme şekillerinin yaşanılan çağın şartlarından ayrı ve etkilenmeksizin düşünmek mümkün değildir. Bu sebeple boş zaman paradigmasını tarihin önemli olaylarının referans alınarak oluşturulduğu kronolojik bir kategori çerçevesinde incelemek sürecin geneli ile ilgili daha doğru yargılara ulaşılmasına olanak sağlayacaktır.

Toffler'e göre (2008) tarihi, insanoğlunun gündelik hayatını derinden etkileyen akımlar çerçevesinde üç kısımda incelemek mümkündür. Bunlar tarım toplumu, sanayi toplumu ve bilgi toplumdur. Aşağıdaki akımlar ise Toffler'in yapmış olduğu bu kategorilerden hareketle boş zaman paradigmalarına uyarlanmışlardır.

İlk kısım olan "Tarım Toplumu Boş Zaman Paradigması", insanoğlunun toprağı işlemeyi keşfetmesi ve devamında yerleşik hayata geçmesi evresinden başlayıp 17. yüzyılın sonlarına yani, sanayi devrimine kadar geçen ve yaklaşık on iki bin yıllık süreci kapsamaktadır. Dönemin boş zaman değerlendirme şekillerini rekreatif kapsamda ele alan, sınırlı sayıdaki alan yazımına rastlanmış olmakla beraber (Tezcan, 1977) diğer bilimsel çalışmalar multidisipliner bir çerçevede değerlendirilerek incelenmiştir. Bu bağlamda başta dinsel anlayış olmak üzere (Eliade 2010, Hodder 2008, Ünal 2009a), savaşlar ve kıtlıklar gibi toplumsal olayların (Ökmen 2009, Ünal 2009b, Meijer 2008) insanların boş zaman değerlendirilmesi hususunda etkili olduğu görülmektedir.

İkinci kısım rekreasyon veya turizm hareketlerine katılmak için temel gerekliliklerden biri olarak sayılan boş zaman kavramının doğduğu "Sanayi Dönemi Boş Zaman Paradigması"dır. Bu çağ, üretim faktörlerinin mekanikleşmesi, insanların adeta makine olarak algılanması sürecinden sendikalaşma, ücretli izin kavramlarının doğuşu ve böylece insanların hem boş zamana hem de harcanabilir gelire sahip olduğu bir süreçtir.

Lanquar (1991) sanayi devrimi sonrası doğan boş zaman kavramına dikkat çekerken, Ertin (2010) Anadolu coğrafyasına odaklanarak Osmanlı öncesi ve sonrası süreçte, Osmanlıdan Cumhuriyete rekreasyon algısını incelemiştir.

Üçüncü ve son kısım olan “Bilgi Çağı Boş Zaman Paradigması” küreselleşmenin ve teknolojinin çok hızlı bir ivme kazandığı günümüz dünyasındaki boş zaman değerlendirme alışkanlıklarını ele almıştır. Bu çağda ise gözetim toplumu kavramı karşımıza çıkar, Teknolojinin gelişmesi boş zaman aktivitelerini kısmen doğadan kopartıp sanal bir gerçekçiliğe taşımış, insanlar boş zaman aktivitelerinde ne yaptığını toplumla paylaşma ihtiyacı duymuş ya da başkalarının boş zaman aktivitelerini de takip etmekten keyif alır hale gelmiştir (Lyon 2006, Genet 2007).

Paradigma Süreci ve Maslow

Boş zaman kavramının tarihsel süreçlerini ele almak farklı dönemlerdeki boş zaman aktivitelerinin çeşitliliğinin analizi hususunda etkili olsa da bu durum aynı zamanda boş zaman aktivitelerinin insan hayatındaki yerinin ve anlamının ortaya koyulması açısından tek başına yeterli olmayacaktır. İnsanların hangi boş zaman faaliyetlerini hangi çağda yapmış olduğu kadar bu faaliyete kendi ihtiyaçları çerçevesinde yüklemiş olduğu anlamın analizi de çalışmanın daha geniş çaplı bir şekilde boş zaman kavramını ele alması açısından önemlidir. Bu sebeple işlenen paradigma süreçleri Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisinden hareketle bu ihtiyaçlar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Şekil 1. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi
Kaynak: Toker,D., (1995) Örgütsel Davranış, İstanbul: Mentş Yayını, 3. Baskı

İnsanların çalışma zamanları dışında kendilerine vakit ayırmak istemesi ve kendi istedikleri etkinliklerde bulunması insanoğlunun çok eski çağlardan bu yana sahip olduğu bir duygudur. Bu duygu kimi zaman toplumsal bir hareketin parçasıyken kimi zaman aynı anda dinsel bir görevi de kapsayabilmektedir. İnsan doğası gereği hem fiziksel hem de zihinsel olarak devamlı yaptığı rutin işler dışında farklı aktivitelerde bulunmakta istemektedir. Bu durum ağırlıklı olarak Maslow'un 1954 yılında ortaya koyduğu ihtiyaçlar hiyerarşisindeki (Şekil 1) en üst basamak olan kendini tamamlama seviyesinde

değerlendirilmektedir (Lanquar, 1991, Tezcan, 1977). İhtiyaçlar hiyerarşisinin temelinde insan ihtiyaçlarının basitten karmaşığa doğru hiyerarşik bir sıralama içerisinde olduğu gözlenmektedir. Hiyerarşide bir üst basamağa geçmek için bulunulan basamağın ihtiyacının karşılanması gerekliliği söz konusudur.

İlerleyen dönemlerde ise sosyal psikologlar değişen yaşam standartları, beklentileri ve önceliklerinden hareketle Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi tekrardan yorumlayarak en üst basamak olan kendini gerçekleştirme basamağı sonrasına yeni basamaklar eklemiş, insanların ihtiyaçları yönünde oluşan yeni beklentileri tekrardan düzenlemişlerdir (Omay, 2009). Şekil: 2 Maslow'un geliştirilmiş ihtiyaçlar teorisini göstermektedir.

Şekil 2. Maslow'un Geliştirilmiş İhtiyaçlar Teorisi

Kaynak: Omay, U. (2009), Tüccar Sınıfın Protestan Hayatı Desteklemesinin Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Açısından Değerlendirmesi, *Sosyal Siyaset ve Konferansları Dergisi*, S:56, ss 231-243

Tarım Toplumu Boş Zaman Paradigması

Tarım toplumu boş zaman paradigması, insanoğlunun tarımsal girişimlerde bulunduğu dönemden sanayi toplumuna kadarki yaklaşık 9500 yıllık geniş süreyi kapsamaktadır. Bu dönemden önce insanların konargöçer yaşadığı ve avcı - toplayıcı olarak hayatlarını sürdürdükleri daha eski çağlar bu çalışmada incelenmemiştir. Daha önceki çağlarda insanların mağaralara çizimler yaptığı ya da dini ayinler düzenlediği bilirse de (Briadwood, 2011) çizimlerin rekreasyonel birer faaliyet olduğunu kanıtlayacak herhangi bir veri bulunmamakla birlikte dinsel ayinlere dair bilgiler çok kısıtlıdır. Bu çağa tarihlendirilen arekolojik buluntulardan hareket ile, yapılan ayinlerin ayrıca birer boş zaman aktivitesi olma özelliği barındırmasından bahsetmek bu bağlamda pek mümkün değildir (Büster vd. 2014). Özetle tarım toplumu öncesi çağlarda dini ibadetlerin, kutlamaların ya da ritüellerin olduğu açık olsa da bunların yapılış amacı ve kapsamına ait herhangi bir bilimsel çıkarım yapmak eldeki veriler ile mümkün değildir (Tezcan, 1977).

M.Ö. 8000lerde insanoğlunun tarımı keşfetmesi ve yerleşik hayata geçtiği süreçte, Çatalhöyük yerleşim merkezi Anadolu başta olmak üzere bölge coğrafyasının en önemli yerleşim yerlerinden biridir. İnsanların bir kent düzeni şeklinde yaşadığı en eski kent olma özelliğini taşıyan Çatalhöyük'te boş zaman aktiviteleri kendisini sosyal hayattan, sanata yaşamın farklı alanlarında göstermektedir (Hodder, 2006). Estetik kaygısı taşıyan sanat eserlerinin zenginliği bir boş zaman uğraşı niteliğini taşıırken, eserlerde resmedilen hayata dair olaylar, av törenleri ve sonrasındaki şölenler boş zaman değerlendirme şekillerine dair ipuçları sunmaktadır.

M.Ö. 2000lere geldiğimizde karşımıza Anadolu'da kurulan ilk imparatorluk olan Hititler çıkar. Bin tanrılı halk olarak adlandırılan medeniyetin oldukça geniş bir dini inanç sistemi ve tanrı panteonu bulunmakta, dini aktiviteler oldukça önem taşımaktadır. Hititlerde insanlar tanrılara hizmet ettikçe dünyevi yaşamda huzur bulabildiklerine, aksi takdirde başlarına büyük felaketlerin geleceğine inanmaktaydılar (Seheer, 2009). Tanrılar mutlak surette bayram ve şölenler ile yüceltilmeli, övülerek mutlu olmaları sağlanmalıydı. Bu bağlamda Hititler çağında boş zaman değerlendirme şekilleri ve dinin yoğun bir ilişki içerisinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dini şölenlerin oldukça önemli olduğu ve büyük çaplı kutlamaların yapıldığı Hitit topraklarında, bu kutlamalar kapsamında, koşular, savaş oyunları, güreş, boks, hançer yutma, boğa sırtında atlama gibi pek çok akrobatik oyunların sahnelenmekte olduğu tabletlerden okunmuştur (Ünal, 2009a). Yine Hititler çağında pek çok tanrıya sahip olan halkın dere kenarları, yaylalar gibi doğal alanlarda tanrılara ait küçük boyutlu sunaklar inşa ettikleri, halkın tatil günlerinde bu sunaklara gidip ibadet ettiği ve bu alanlarda vakit geçirdiği bilinmektedir. Tabletler göre kimi dönemler bu sunak ziyaretleri o kadar artmıştır ki Hitit İmparatoru bu gezilere aşırı derecede masraf yapılması sebebi ile sunakları başkente toplama kararı almıştır (Ünal, 2009b). Buradan hareketle Hititler de boş zaman kavramının ağırlıklı olarak dini görevleri yerine getirme ve ibadetler ile birleştiği anlaşılmakla beraber Maslow ihtiyaçlar hiyerarşisinde kendini güvende hissetme basamağı ile ilişkilendirilebilir. Zira yukarıda da bahsedildiği üzere, dini ibadetler felaketlerden kaçınma ve dünyevi huzur bulma merkezli yapılmakta, şölenler vasıtasıyla tanrılar yılın belirli dönemlerinde yüceltilmekteydiler. Böylece Hitit halkı ibadetler ile güvenli bir sene geçirmeyi umut ederken gerekli ibadetleri ve şölenleri gerçekleştirmezlerse başlarına büyük felaketler geleceğine inanıyordu.

M.Ö. 6. yy da Anadolu'nun geniş bir coğrafyasına hakim konumda olan Lidyalılar da boş zaman değerlendirme ve rekreasyon faaliyetlerinin çıkışı noktası ise bilinen din ve spor orijininin çok daha

farklı olduğu göze çarpmaktadır. Herodot Tarih isimli eserinde (Ökmen,2006) Likyalılardan boş zaman faaliyetlerinin yaşanan büyük bir kıtlık sonrası başladığından bahseder. Halk kıtlıkla birlikte gelen aç kalma durumuna ilk başlarda dayanmaya çalışsa da durum dayanılmaz bir noktaya gelir ve oyunlarla vakit geçirme gibi çareler ararlar. Zar, top ve kemik oyunları tavla gibi oyunlar gün aşırı oynanmaya başlanır. Böylece kıtlık içindeki halk bir gün ellerindeki yemeklerden yer diğer günü açıklıklarını unutmak için oyun oynayarak geçirirler. Böylelikle Lidya'da gerçekleşen boş zaman aktiviteleri, insanların boş zamanlarını, yenilenmek maksadıyla değerlendirme veya dini bir görevi yerine getirme merkezli olmaktan çıkarmakta bir diğer deyişle Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisindeki en üst basamak olan kendini gerçekleştirme basamağı yerine ilk basamak olan fizyolojik ihtiyaçlar kapsamında değerlendirildiği görülmektedir. Çünkü insanların boş zaman aktivitelerini fizyolojik bir ihtiyaç olan karınlarını doyurma gereksinimi merkezli gerçekleştirmekte oldukları anlaşılmaktadır.

Antik Yunan uygarlıkları ve Anadolu'da Helenistik dönem dikkate alındığında boş zaman olgusunun yine din kapsamında olup spor olgusu ile birleştiği ve günümüzdeki paradigma anlayışına yaklaştığı görülmektedir. Bu kapsamda tanrılar onuruna düzenlenen Antik Yunan Olimpiyatları döneme dair verilecek en iyi örnektir. Yapılan olimpiyatları izlemek veya katılmak için dünyanın dört bir yanından sporcular ve izleyicilerin gelmesi bir yandan boş zaman değerlendirme kapsamında incelenebileceği gibi bu organizasyonları turistik hareketlerin önemli bir dönüm noktası olarak kabul etmekte mümkündür (Kozak vd. 2013). Spor olgusu dışında Antik Yunan'da tiyatrolarda oldukça önemli bir boş zaman aktivitesidir. Tiyatrolar Yunan şehir mimarisinin önemli bir materyali sayılıp şehir planlamalarında muhakkak kendisine yer ayrılmış yapılar olarak karşımıza çıkar. Yine dinsel ağırlıklı konuların işlendiği ve halkın büyük ilgi gösterdiği bu aktiviteler için her yunan koloni şehrine büyük tiyatrolar inşa edilmiş, yetmediği zaman ikinci tiyatro da inşa edilmiştir(Wycherley, 1986).

Antik Yunan Uygarlıklarından sonra ortaya çıkan ve büyük bir coğrafyayı hakimiyeti altına toplayan Roma Uygarlığında ise boş zaman değerlendirme aktiviteleri çoğunlukla toplumsal birer şölen kapsamında, gladyatör dövüşleri amacı ile arenalarda veya tiyatrolarda geçerken kimi zamanda zengin elit tabakanın hamamlarda özel toplantıları şeklinde de geçebilmekteydi (Wycherley, 1986). Antik Roma dünyasındaki bir diğer sosyalleşme ve boş zaman geçirme noktası da latrina olarak isimlendirilen umuma açık tuvaletlerdir. Ayrı kabinlerin bulunmadığı yan yana delikler şeklinde konumlandırılmış olan Roma tuvaletlerinin fakir

halktan zengin soylulara farklı halk kademelerine hitap eden alternatifleri bulunmaktadır. Bu alanlarda Romalılar düşük bir ücret karşılığı tuvalet ihtiyaçlarını giderirken diğer yandan günlük hayat, siyaset, politika tartışmaları yapar, parti ve şöenlere dair fikirler üzerinde tartışılırdı (Değirmencioğlu ve Ahipaşaoğlu, 2008).

Roma döneminde gladyatör dövüşlerinin de gündelik yaşamda önemi büyüktür ve toplumun büyük heyecanla beklediği gösteriler olduğu bilinmektedir. Halkın izlemeye gidip yoğun şekilde tezahüratlarla stres attığı bir ortam olarak görülen bu alanlarda, köleler veya istila edilmiş toprakların askerleri dövüştürülürken kimi zaman zaferle dönülmüş savaşlar canlandırılıyor kimi zamansa bu tutsaklar Afrika kıtasından getirilen ve o dönem oldukça nadir olarak Avrupa'da bulunan vahşi hayvanlarla dövüştürülüyorlardı (Meijer, 2008).

Çağın bir diğer önemli boş zaman geçirme ve sosyalleşme mekanı ise hamamlardır. Özellikle soylu sınıfın kendi seviyelerindeki insanlar ile buluşma, davet ve ziyafet verme yeri olan hamamlarda aynı zamanda politik tartışmalar da yapılırdı (Değirmencioğlu ve Ahipaşaoğlu 2005).

Osmanlı dönemine geldiğimizde boş zaman değerlendirme mekanlarının açık ve kapalı mekanlar olmak üzere ikiye ayrıldığını görmek mümkündür. Açık alanlarda tüm halkın yararlanabileceği gösteri panayır merkezleri, sirkler, at oyunları gibi aktiviteler yapılmakta yılın belirli dönemlerinde kurulan bu şöen alanlarına yoğun ilginin olduğu gözlenmektedir. Kapalı alanlarda ağırlıklı olarak kahvehane ve meyhaneler olarak iki kısımda incelenmektedir (Ertin, 2010). Özellikle kahvehanelerin boş zaman değerlendirme hususunda önemli bir yer tuttuğu ve diğer ülkelerden gelen ziyaretçilerin ilgi odağı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dönemin Avrupası'nın kahveyi keşfetmesi ile tüm Avrupa'ya yayılan kahvehane kültürü Avrupalı gözünde tam bir merak konusu olan Osmanlı yaşamını öğrenmek namına önemli bir cazibe merkezi olmuştur. Osmanlı devletinde de halkın zengin den fakire her kesiminin gittiği bir mekan haline gelen kahvehanelerde insanlar boş zaman geçirmeyi önemli bir alışkanlık haline getirmiş bu zaman esnasında toplumsal olaylardan siyaset ve politikaya dair pek çok tartışmanın halkın kendi arasında yaptığı bir mekan halini almıştır (Yaşar, 2010). Günümüz kahvehaneleri ile arasındaki farkı değerlendirdiğimizde ise karşımıza ağırlıklı olarak kahve ve nargile içmek için gidilen, daha hedonistik bir özellik gösteren, emekli ya da işsiz bireylerden çok üst kademe devlet memurlarının uğrak yeri olan mekanlar çıkmaktadır. Kırılı (2009) özellikle 19. yüzyıldaki kahvehanelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun adeta kamuoyu merkezi olduklarını bildirdiği çalışmasında, iletişim

teknolojilerinin sınırlı olduğu çağda insanların güncel olayları, uzak ülkelere yaşanan gelişmeleri duymak için kahvelerde toplandığını, oralardan haber getiren memurlar aracılığı ile toplum içerisinde bilgilerin bu şekilde yayıldığından bahseder.

Sanayi Toplumu Boş Zaman Paradigması

Sanayi devriminin erken dönemleri olan 1700lü yıllar itibarıyla özellikle Avrupa'da kendisini güçlü bir şekilde hissettiren Protestan iş sorumluluğu ve etiği konuları Luther'in dinsel bakış açıları ile harmanlanmış, ortaya boş vakti israf, hedonizmi ve aylıklığı günah olarak nitelendiren bir zemin oluşturmuştu. Bu yapı 19. yüzyılda ise Taylor' un kuralcı, baskıcı ve metodik yöntemleri ile insanlık tarihinin en ağır çalışma şartlarının ortamını oluşturdu (Aytaç, 2002).

18. yüzyılda buharlı makinelerin gelişmesi ve üretimde makineleşme süreci Sanayi Devrimini doğururken diğer yandan hem hızlı bir kentleşme hareketini başlatmış hem de köyden kente yoğun bir şekilde göçler olmasına da sebebiyet vermiştir. Kurulan büyük fabrikalarda yoğun üretim süreçlerine girilmesi ile beraber bu dönemde çalışma sürelerinin inanılmaz derecede arttığı gözlenmektedir (Torkildsen, 2005).

19. yüzyıla gelindiğinde çalışma sürelerindeki yoğunluk daha da baskıcı şekilde devam etmekteydi. Fransa'da günlük çalışma süreleri 17 saate kadar ulaşmış pazar günü izinleri bile göze batarak, çalışanların izin günlerinde günlerde sarhoş oldukları ve ertesi gün işlerinde düşük verimli çalışmaları bahanesi ile kaldırılmaya çalışılmıştır (Karaçar, 2014). Bu yoğun baskı çalışma şartlarına güçlü bir başkaldırıyı da beraberinde getirmiştir. İnsanların kendilerini geliştirmesi için boş vaktin önemli bir zaman aralığı olduğuna dikkat çeken Marx (1997), "*Boş zamanı olmayan, tüm yaşamı uyku, yemek ve benzeri şeylerin getirdiği fiziksel kesintiler dışında kapitalist için çalışmakla geçen kişi, yük hayvanından bile aşağıdır. Kendi dışına yönelik zenginlik üreten bir makinedir yalnızca*" sözleri ile döneme dair önemli bir sıkıntıyı dile getirmiştir. 1883'de ise Lafargue (1999) "Tembellik Hakkı" isimli eseriyle dönemin ağır çalışma şartlarını sert bir dille eleştirerek günlük 14-16 saat arası yoğun çalışma saati yerine en fazla 3 saatlik bir çalışma süresi olmasını gerektiğini savunur. Lafargue ye göre baskıcı ve müdahaleci çalışma şartları bireyin benliğindeki yaratıcı kişiliği de öldürmekte, tamamen başkaları için çalışıp üretir bir hale getirmektedir. Oysa birey zihinsel ve fiziksel potansiyelini kendi gelişimine yönelik kullanmalıdır. Boş zaman kavramı üzerindeki bu düşünceler 1935'de Russel (1990) tarafından yayınlanan "Aylıklığa Övgü" eseri ile etik ve ahlaksal açıdan da ele alınmıştır. 18. yüzyılda boş zamana israf ve günah gözü ile bakan kilise

eleştirilerek, emek yoğun kapitalist düzene tepki gösterilmiştir. Russel çalışma sürelerinin azaltılması gerekliliğini savunarak bireyin yazgısının çalışma zorunluluğu çerçevesinde şekillenmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Adeta kutsal bir davranış olarak sunulan ağır çalışma temposunun ise yıkıcılığına vurgulayıp, aylıklığın iddia edildiği gibi kötü bir şey olmadığını ve boş zaman arttırılmasının bir insan hakkı olduğunu savunmuştur.

Tüm bu tepkiler ve zaman dilimi içerisinde birikimli bir şekilde artarak çoğalan tepkiler kapitalist düşünce altında günden güne daha da ezilmeye başlayan işçi sınıfını da harekete geçirmiş uzun uğraşlar ve mücadeleler sonucunda ücretli izin ve ilerleyen senelerde haftada 40 saat çalışma uygulamasına da geçilmiştir. Çalışma süresinin düşmesi ve özellikle ücretli yıllık izin boş zaman değerlendirme aktiviteleri kapsamında büyük önem taşımaktadır. Çünkü işçiler bu yolla harcanabilir gelir ve boş zamana aynı anda sahip olabilmek imkânına kavuşmuşlardır. Bu tatil dönemlerinde ilk boş zaman geçirme aktiviteleri gelişmeye başlamıştır. Sanayi devrimi ile köylerden kentlere göçün yoğun olarak gerçekleşmesi bu ilk aktivitelerin de kentlerden köylere şeklinde bir yol izlemesine sebep olmuştur. Şehirlerde çalışan işçiler bu tatil dönemlerini aileleri ile beraber köyelerine akraba ziyaretleri şeklinde geçirmeye başlamışlardır (Lanquar, 1991).

Özellikle I. Dünya savaşından sonra İngiltere ile başlayan sendikalaşma ve beraberinde gelen ücretli yıllık izin boş zaman değerlendirme kapsamında turistik seyahatlere de olanak sağlamıştır (Kozak vd. 2013). Yine bu döneme denk gelen sosyal güvenlik sistemlerinin işlerlik kazanması da boş zaman açısından oldukça önemlidir. Çalışmayan nüfusun gelirden mahrum kalmaması ve geliri yanında oldukça fazla boş zamana sahip olması rekreatif faaliyetlere katılımlar açısından önemlidir.

Sanayi toplumu boş zaman paradigması genel olarak boş zamanın geniş işçi kitleleri aracılığı ile sermaye sahiplerinden geri alınması mücadelesinin yoğun bir şekilde yaşandığı içerisinde dünya savaşı gibi zor süreçleri barındıran bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün kullanılan manada yenilenme maksatlı rekreasyon kelimesinin işlerliği tam olarak bu süreçte başladığı gözlenmektedir. Ağır çalışma koşulları altında senelerce üretime katılmış geniş kitlelerin uzun mücadeleler sonucunda kazandıkları ücretli izin ve emeklilik gibi haklar, bireylere kendilerine zaman ayırma şansını sunmuştur.

Genel olarak sanayi devrimi dönemi boş zaman paradigmasını inceldiğimizde çalışanların boş zaman hakkını elde etmek için verdiği büyük çaplı mücadeleler ve öncesinde adeta bir makine gibi kullanılan, benliği hiçe sayılan işçi sınıfı dikkat

çekmektedir. Aşırı baskılar altında yorulmuş olan işçi sınıfı günümüz rekreasyon ve boş zaman paradigması anlayışının oluşmasında en büyük çabayı sarf etmiş zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yoğun iş temposu ve yorucu kent yaşamı insanlara yenilenme ihtiyacı ortaya çıkartmış ve birey yeterli miktarda para kazansa da kendisini tamamlamak için boş zaman ihtiyacı duymuştur.

Bilgi Toplumu Boş Zaman Paradigması

Bilgi toplumu özellikle 1950 ve 1960 yılları arasında Amerika başta olmak üzere Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerde kullanımı giderek artan bilgi teknolojileri aracılığı ile meydana gelmiş bir aşamadır. Bu bilginin en önemli kısmı ise sanayi, tarım ve hizmet sektörleri ile birlikte iletişim, sağlık ve eğitim gibi diğer alanlarda da yoğun bir şekilde kullanıma olanak sağlamasıdır (Çoban, 1997).

Bilgi toplumu dönemine geçişin hemen öncesinde 1939-1945 yılları arasında gerçekleşmiş olan İkinci Dünya Savaşı, teknolojik gelişmelere yaptığı katkı açısından dolaylı olarak turizmin gelişmesi ve boş zaman değerlendirmeleri için oldukça önemlidir. Başta uçak ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişme uzak coğrafyaları daha da ulaşılabilir ve daha ekonomik bir hale getirmiştir (Goeldner ve Ritchie, 2009). Bu dönemi takiben 1950 yılları itibarıyla insanların büyük kitleler halinde turistik aktivitelere katıldığı ve kitle turizmi olarak literatüre kendisine yer edinen bir dönem başlamıştır (Kozak vd. 2012). Kitle turizminde boş zaman konumlanmasının ağırlıklı olarak deniz, kum, güneş merkezli ve insanların yoğun iş tempolarından sıyrılarak dinlenme merkezli olduğu söylenebilir. Paket turlar aracılığı ile yurt dışı seyahatlerin moda olduğu bu dönemde boş zaman paradigmasının hem takdir ve saygı hem de kendini tamamlama noktasında etkili olduğu gözlenmektedir.

Bilgi toplumu sürecinde teknolojik gelişmelerle beraber bilgiye daha kolay ulaşabilen daha bilinçli ve verdiği zararın kısmen farkında bir toplum da söz konusudur. Yine bu dönemde sanayi devri çağının ana turizm olayı olan kitle turizm terk edilerek ya da terk edilmeye çalışılarak alternatif turizm türlerine yoğunlaşmış, sürdürülebilirlik kavramı ön plana çıkmıştır. Sürdürülebilirlik, genel yaşam kalitesini koruyarak, doğal kaynaklara sürekli erişimin sağlanmasını, çevre üzerinde kalıcı zararlar verecek etkinliklerin engellenmesini ve gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakların tehlikeye atılmadan kullanılmasını öneren bir yaklaşımdır (Kozak ve Bahçe 2009). Bu anlayış çerçevesinde yaşanmakta, doğa temelli boş zaman etkinliklerinde yeşilin ön planda olduğu, milli parkların önem kazandığı bir politika söz konusudur. Burada geçişler pek yerinde olmamış)

Bu bilinçlenme toplumun tüm kademelerine yayılmış daha önceki yüzyıllarda hayat kalitesini yükseltmek için uğraşan işçilerin hakları giderek iyileştirilmiştir. Böylelikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren endüstrileşmiş toplumlar için boş zaman bir ihtiyaç olarak sosyal yaşamdaki yerini almıştır (Torkildsen, 2005).

Bilgi toplumu çağına dair bir diğer gelişen paradigma teknoloji ile gelişen sanal ortamların da önemli bir boş zaman değerlendirme alternatifi haline gelmesidir. İnsanlar sadece boş zaman geçirmekle kalmayıp aynı zamanda başka insanların boş zamanlarına da ilgi duymaya başlamış, facebook, foursquare gibi sosyal paylaşım siteleri üzerinden başka kişileri gözetlediği gibi yine bu siteler aracılığı ile gözetlenmekten haz alır hale gelmiştir. Özetle insanlar sadece boş zaman geçirmekle kalmamış geçirdiği boş zamanı duyurma ihtiyacı hissetmiştir (Lyon, 2006). Bir istatistik sitesinin verilerine göre 2014 yılı facebook kullanıcı sayısı yaklaşık olarak 1.35 milyara ulaşmıştır (statista.com). Araştırma şirketi Comscor'un istatistiki bilgilerine göre ise sosyal paylaşım sitelerini yoğun olarak kullanan ülkelerde insanların günlük 7.5 ile 10 saat arası bir zamanı bu sitelerde harcarken dünya ortalamasını 5.2 saat olarak belirlemiştir (comscor.com).

Her ne kadar sanal ortamların yoğun etkisi hissedilse de dış mekanlarda gerçekleştirilen boş zaman faaliyetleri de günümüz boş zaman değerlendirilmesi hususunda son derece önemlidir. TÜİK verilerine göre Türkiye'de 2013 senesinde toplamda 2102 sinema salonunda 45.077.509 adet bilet satılmıştır. Toplamda 678 olan tiyatro sahnesi de 6.244.821 seyirciye perdelerini açmıştır. Müze ve ören yerleri istatistiklerine baktığımızda ise yine Türkiye'deki 2014 yılı müze ve ören yeri ziyaretçi sayısının bir önceki yıla göre artış göstererek 29.774.390 kişiye ulaştığı görülmektedir (kulturturizm.gov.tr). Diğer bir ifade ile günümüzde boş zaman değerlendirme kapsamında yapılan aktiviteler sadece yoğun iş temposundan kurtulma ve dinlenme merkezli olmamakta, aynı zamanda bireyin daha derin kültürel beklentilerinin de olduğunun göstergesidir. Boş zaman algısı insanların kendilerini bilgi ve estetik anlamında da geliştireceği bir zaman dilimi konumuna gelmiştir.

Sonuç olarak bilgi toplumu çağında Maslow'un kendini gerçekleştirme ilkesi tüm ağırlığı ile hissedilmekte aynı zamanda bu ilkenin şekil 2 de gösterildiği gibi genişletilmiş ve yedi basamak olarak ele alınmış olan piramidinin en üst iki basamağı olan bilme ve anlama ile estetik değer yargıları da ön plana çıkmıştır.

SONUÇ

Tarih boyunca farklı coğrafyalardan farklı şartlara sahip, farklı dönemlerdeki insanlar gündelik

hayatlarının bir kısmını boş zaman faaliyetlerine ayırma hususunda ortak hareket etmişlerdir. Fakat bu boş zamana ayrılan sürenin miktarı veya boş zaman ihtiyacının doğuş felsefesi devamlı bir değişim içerisinde. İnsanoğlunun bu geniş tarihsel sürecini "Tarım Toplumu Boş Zaman Paradigması", "Sanayi Toplumu Boş Zaman Paradigması" ve "Bilgi Toplumu Boş Zaman Paradigması" olarak üç alt başlıkta incelemek bahsi geçen bu çağlardaki farklı yaşam standartlarının varlığı çerçevesinde mümkündür.

Tarım toplumu boş zaman paradigmasının şekillendiği geniş zaman aralığını düşündüğümüzde karşımıza göçebe hayattan henüz yerleşik hayata geçmiş, çok sınırlı bir teknolojiye sahip, henüz doğaya tam olarak anlam verememiş, doğal olayları doğüstü sebeplere bağlayan ve hayatının dinamiklerini bunun üstüne kurmaya başlayan bir insan modeli çıkmaktadır. Bununla beraber tarım toplumu çağı, yaşam mücadelesinin oldukça zor olduğu, insanoğlunun hem doğal hayatla hem de birbiri ile kıyasıya savaşının sürdüğü bir dönemi işaret eder. Bu çağda insanların hiçbir şeyi boşuna yapma gibi bir lüksleri olmadığı, yaşam yerlerinden av alanlarına her şeyi en uygun şartları gözeterek seçtikleri, vücut enerjilerini bile bu anlayış çerçevesinde kullandıkları hayat anlayışı söz konusudur. Dolayısı ile çağın boş zaman değerlendirme paradigması da boş zaman harcama yerine maddi ya da manevi yaşamsal amaçlara hizmet edecek nitelikte olduğu gözlenmiştir. Bu kapsamda hayatın oldukça önemli bir noktasını teşkil eden dinsel inançlar boş zaman aktivitelerini de mutlak surette etkilemiştir hatta çoğunda merkezinde yer almıştır. Zaman ilerledikçe ve sanayi devrimine yaklaştıkça boş zaman algısının da günümüz anlamına yaklaştığı görülmektedir. Teknolojinin ilerlemesi ve doğayı çözümlenmeye başlayan insan boş zaman aktivitelerini de bu sınırlar dahilinde genişletmeye başlamıştır. Maslow hiyerarşisindeki en alt iki basamak olan fizyolojik ihtiyaç ve güvenlik hissinden en üst basamak olan kendine ait olma aşamasına doğru ilerleyişe geçmiştir.

Sanayi toplumu paradigması sanayi devrimi ile ortaya çıkmış, kontrol edilemeyen mekanikleşme ve yoğun üretime dayalı politikalar çerçevesinde çağın özellikle işçi sınıfını sömürüye dayalı bir sistem olarak hayat bulmuştur. Bu çağda insan boş zaman hakkı için yoğun çabalar sarf etmiş ve çok ağır olan iş koşullarını kitlesel grevler ve uluslararası toplantılar aracılığı ile yumuşatarak bugünkü boş zaman kavramının daha ciddi bir şekilde temellerini atmıştır. 1. Dünya savaşı sonrası gelişen teknolojiler ve kazanılan haklar doğrultusunda da boş zaman kavramı turistik faaliyetler içerisinde daha yaygın olarak değerlendirilmeye başlanmış, ülke ekonomileri için önemli bir gelir kaynağı olma hususunda gelişmeler kaydedilmiştir. Bu çağın

paradigmasında boş zaman büyük oranda eski çağlardaki dinsel etkiden kurtulmuş, iş zamanı dışında insanların dinlendiği, kendilerine vakit ayırabildiği bir sisteme oturmuştur.

Bilgi toplumu boş zaman paradigması teknolojiyi hayatının her aşamasına sokmuş insanoğlunun boş zaman algısını temelde sanayi çağı ile aynı tutsa da uygulayış açısı yönünden değiştirmiş zamanla daha üst noktalara taşımıştır. Bu çağda insanlar daha az çalışarak daha çok kazanmaya, yaşam süreleri de artmaya başlamıştır. Bununla beraber boş zaman değerlendirme kavramının içeriği daha da genişleyerek teknoloji ve internet devreye girmiştir. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisindeki kendini tamamlama ilkesi odaklı boş zaman aktivitelerinde bireyler sadece doğal ortamlarda boş zaman değerlendirmemekte teknoloji temelli sanal ortamlarda boş zamanın kapsama alanı içerisine girmiştir. Aynı zamanda bireyler sadece kendi boş zamanları ile değil başka kişilerin boş zamanına karşıda merak duyar olmuş bunları takip etmek bile bir boş zaman aktivitesi haline gelmiştir. Sosyal paylaşım siteleri üzerinden yaratılan sanal gerçeklikler farklı bir boş zaman değerlendirme alternatifi olarak karşımıza çıkmıştır.

Bununla beraber dış mekanlarda, sosyal ve kültürel aktiviteler artmış, müze gezileri, tiyatro ve sinema aktivitelerine katılım da ciddi artışlar yaşanmış boş zaman beklentisinde bilgi ve estetik kavramları da ön plana çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Aytaç, Ö. (2002), Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar, *Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Dergisi*, C:12, S: 1
- Braidwood, R., (2011), *Tarih Öncesi İnsan*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Büster, L., Warmenbol, E., Mlekuz, D., (2014), Caves As Ritual Spaces in Later Prehistoric Europe, *The European Archaeologist* C: 41 ss:47-49
- Çoban, H. (1997). *Bilgi Toplumuna Planlı Geçiş*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, Değirmencioğlu Ö., Ahıpaşaoğlu, S., (2008), *Anadoluda Turizm Rehberliği*, Ankara, Gazi Yayınları
- Demir,, C. Çevirgen,A, (2006) *Turizm ve Çevre Yönetimi*, Ankara: Nobel Yayın
- Eliade,M., (2010), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt : 1, İstanbul: Kabalcı Yayınları
- Ertin, G., (2010), *İstanbul'da Rekreasyon*, İstanbul, Çantay Kitabevi

- Gartner, W., (1996), *Tourism Development: Principles, Processes and Policies*, Canada: Wiley
- Goldener, C., Ritchie, R., (2009), *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*, Canada: Wiley
- Hodder, I., (2006), *Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü*, Çeviren: Dilek Şendil, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları
- Karaçar, E., (2014), Boş zaman ve Rekreasyonun Tarihsel Gelişim Süreci, içinde: *Rekreasyona Giriş*, Edt: Ali Yaylı, Ankara: Detay Yayıncılık
- Kırlı, C. (2009), Kahvehaneler: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamuoyu, İçinde, edt: Yaşar, A. *Osmanlı Kahvehaneleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi
- Kozak, M., Evren, S., Çakır, O., (2013), Tarihsel Süreç İçinde Turizm Paradigması, *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi* C. 24 S.1 ss.7-22
- Kozak, M. A. ve Bahçe, A. S. (2009). *Özel İlgi Turizmi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozak, N. Kozak, M, Kozak, M, (2012) *Genel Turizm*, Ankara: Detay Yayıncılık
- Köktaş, K, Ş, (2004), Rekreasyon, Boş Zaman Değerlendirme, Ankara: Nobel Yayın
- Lafargue, Paul (1999), *Tembellik Hakkı*, çev. V.Günyol, İst: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları
- Lanquaer, R., (1991), *Turizm-Seyahat Sosyolojisi*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Lyon,D., (2006), *Günlük Hayatı Kontrol Etmek, Gözetlenen Toplum*, İstanbul, Kalkedon Yayın evi
- Marx, K. (1997) "Boş Zaman Üzerine Seçmeler", Cogito, 1997/12
- Meijer, F., (2008), *Gladyatörler*, İstanbul, Homer Yayınları
- Ökmen, M., (2011) *Heredotos: Tarih*, 11. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Russel, Betrant, (1990) *Aylaklığa Övgü*, Çev.M.Ergin, İstanbul: Cem Yayınları
- Seeher, J., (2008), *Hattuşa Rehberi*, 4. baskı İstanbul: Ege Yayınları
- Smith, W. (1986), *Host And Quest*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Tezcan, M (1977), *Boş Zamanlar Sosyolojisi*, Ankara: Doğan Matbaası

- Toffler, A. (2008), *Üçüncü Dalga*, İstanbul: Koridor Yayınları
- Torkildsen, G., (2005), *LeisureandRecreation Management*, London: E and FN Spon.
- Tribe, J. (2010), *The Economics of Recreation Leisure and Tourism*, Spain: Elsevier
- Ünal, A. (2009a), *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt:1, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Ünal, A. (2009b), *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt:1, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Walker, R., Walker, T., (2010), *Tourism: ConceptsandPractices*, England: Pearson
- Wycherley, R., (1986) , *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Yaşar, A., (2010), *Osmanlı Kahvehaneleri, Mekan, Sosyalleşme, İktidar*, İstanbul: Kitap Yayınevi
- Yaylı, A., (2014), *Rekreasyona Giriş*, Ankara: Detay Yayıncılık

İNTERNET KAYNAKÇASI

<http://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/>
Erişim: 24.03.2015

<http://www.comscore.com/Insights/Press-Releases/2012/12/Argentina-Ranks-First-in-Worldwide-Desktop-Social-Networking-Engagement>

Erişim: 24.03.2015

http://www.tuik.gov.tr/VeriTabanlari.do?ust_id=105&vt_id=11

Erişim: 24.03.2015

<http://dosim.kulturturizm.gov.tr/assets/documents/2014-KARSILASTIRMALI-ZIYARETCI-VE-GELIR-ISTATISTIKLERI.pdf>

Erişim: 24.03.2015